

La llengua rudimentària i l'ortografia estrambòtica de Santa Teresa de Jesús

written by Jordi Bilbeny | 21 de març de 2021

A l'any 2000, en llegir el *Libro de la Vida* de Teresa de Jesús [\[1\]](#), em vaig adonar que, per raó de la llengua que hi feia servir, plena de catalanismes, catalanades i errors de traducció [\[2\]](#), i d'algunes dades biogràfiques que posteriorment vaig remarcar en tertúlies i conferències [\[3\]](#), no podia ser la dona castellana, sense estudis, que se'ns repeteix fins a l'avorriments, sinó que havia de ser una dama catalana amb una gran formació cultural, d'una família noble i notable, monja de València o Barcelona [\[4\]](#). I encara més: no podia ser una monja castellana, perquè la història i la biografia oficials de Santa Teresa ens recorden, un cop rere un altre, que no va posar mai els peus a la Nació Catalana, on se li haurien pogut enganxar tant aquells mots i aquelles construccions lingüístiques estranyes a la llengua mesetària, com el seu sesseig pronunciat i omnipresent, llavors inexistent a Castella [\[5\]](#). O com ho diu l'Antonio Sánchez, en comentar les lletres que feia servir Teresa en el seu alfabet: «La Ç, caiguda avui en complet desús, no només hi figura, sinó que és una de les més principals» [\[6\]](#). I no només això, sinó encara molt més, perquè aquest mateix filòleg i historiador castellà subratlla decidit: «La C, com a so tènue o dolç i la Z, com a aspre i dur, són, per dir-ho així, fora de l'alfabet teresià» [\[7\]](#). Comenta que «la nostra escriptora, en lloc de l'una i l'altra articulació, escriu la que ha desaparegut del tot del sistema actual: la Ç» [\[8\]](#). I acaba reblant que d'aquesta lletra «es val sempre la nostra escriptora, igualment davant d'a, o, u, quan nosaltres posem Z, que davant e, i, en què escrivim C» [\[9\]](#). És a dir, que fa servir aquesta grafia com la feia servir un català del segle XVI i com tot sovint encara la fa servir al segle XX.

Com us anava dient, va ser tan forta i tan pregona aquella impressió lingüística, que d'ençà d'aquell any vaig començar a defensar que Santa Teresa era una monja catalana, amb la

biografia falsejada i amb l'obra traduïda. I que ja la podíem començar a vindicar com una de les més grans i universals escriptores i místiques en llengua catalana. Ni la literatura ni la mística no s'improvisen. Una cosa és l'amor a Déu i a la vida, la vivència d'eternitat, l'experiència d'unió de l'ànima amb Déu, i la seva revelació parlada a les orelles d'algú. Però una altra cosa és la redacció de tot plegat i la subtilització en mística. Fa poc, En Joan Cassola també ho havia preconitzat, en fer veure que Teresa de Jesús era imbuïda d'una religiositat cent per cent catalana, i d'una concepció amorosa que recollia dels trobadors i d'En Ramon Llull[10]. Érem aquí: sabia que Santa Teresa era catalana i catalanoparlant: ho delatava -com he dit- el seu vocabulari, la seva sintaxi, la mala conjugació verbal, el seu *sesseig* omnipresent, que es pot observar sense cap esforç en edicions més respectuoses amb la seva escriptura originària[11] i, sobretot, ho palesava el seu més absolut desconeixement de la llengua castellana.

De fet, vaig agafar el *Libro de la Vida* amb l'únic propòsit de cercar-hi l'experiència espiritual de la Santa, però vaig trobar-me de seguida amb la ingent sorpresa de la llengua. Amb la sorpresa colpidora de la llengua. Car, per mi, era una llengua no gens desconeguda, ja que s'hi donaven tot un seguit d'incorreccions que també es donaven en els cronistes d'Índies que jo jutjava catalans, en el llenguatge d'En Cristòfor Colom, que ja havia demostrat que era el barceloní Joan Colom i Bertran[12], i en molts d'altres escriptors catalans, les obres dels quals havien estat forçades a ser traduïdes al castellà[13].

En parlar de l'escriptura i la llengua de la Santa, En Francisco Rico, també constatava, si bé amb una naturalitat per mi encara més corprenedora, que Teresa no sabia escriure en castellà: «La santa es troba a la seva època amb una multiplicitat de normes fonètiques, totes acceptables per ella i, en la varietat de les quals, per tant, no parava cap

atenció. La seva pèssima memòria (a la qual tan sovint es refereix) i la seva forma de lectura, "extraient" les paraules del text i rumiant-les en el seu si, fent-les substància pròpia i oblidant-ne l'origen, li impedié en molts casos fer servir la guia de l'ortografia docta usual dels llibres»[14]. La manca d'un sistema articulat ortogràfic en l'escriptura de Teresa no era cap innovació. Ja al segle XIX, En Dionisio Chaulié, per bé que opinant sobre la poesia de Teresa, i recordant els escriptors que a final del segle XVI «prescindien de la gramàtica»[15], etzibava que Teresa «menysprea les formes del llenguatge. Escriu sense cap pretensió ni s'atén al mètode» gramatical[16]. És a dir, que escriu com vol, sense cap norma, ni sintàctica ni ortogràfica. I, així mateix, En Rafael Cano, a les seves lliçons de literatura, remarca que «en el seu estil i llenguatge hi sol haver incorrecció i negligència»[17]. És una manera educada de dir-ho, car En Ramón Menéndez Pidal amollarà ja sense embuts que «la incorrecció gramatical arriba a extrems de vegades insofribles»[18]. Ell mateix, més endavant, i des d'un perspectiva idèntica, manifestarà que Teresa, a l'hora d'escriure, «trastocava els mots usuals»[19], que, més que curiosos, trobava «grollers»[20]. Aquest eminent erudit castellà continua remarcant que Santa Teresa, «als seus autògrafs es desvia de la grafia corrent dels llibres per ella llegits», cosa que li fa escriure «*an* per *aún*; *unque*, *aunque*, *cuantimás*, *cuanto más*; *naide* (Carles V fa servir la variant culta *nadi*); *ipróquita*, *proquesía*, *hipocresía*; *catredático*; *primitir*, *permitir*; *muestro*, *nuestro*; *traurinario*, *extraordinario*; *pusilámine*, *pusilaminidad*; *carractollendas*, *carnestolendas*, etc., etc.»[21]. I pondera que Teresa fa servir aquell llenguatge desastrós i bast «perquè es vol prear d'estil groller i ermità»[22].

Des d'aquest caient, En José García s'adona i relleva que «pel camí de la naturalitat, Santa Teresa arriba al terreny de l'incorrecte: les seves frases son plenes d'errors sintàctics i vulgarismes de lèxic»[23]. I com En Menéndez Pidal, també

està convençut que el seu desconeixement ortogràfic i la seva incúria lèxica, cal atribuir-los, «més que no pas a ignorància o descuit –possible, per descomptat, en més d'un cas–, a un humil propòsit de no voler passar per sàvia»[\[24\]](#). Però, si bé encara es pot admetre que Teresa vulgui fer servir un llenguatge corrent, d'estar per casa, escrit a rajaploma i sense gaires miraments, a fi d'apropar-se a la gent més senzilla, ja m'és impossible d'empassar que quan parlés de coses que ella tenia per més devotes i sagrades fos igual de barroera i inculta. Això sí que ha pertorbat En Menéndez Pidal, que, en adonar-se'n, remarca: «L'intencional que era en Santa Teresa apartar-se del llenguatge comú escrit s'evidencia en formes com *ilesia* i *relisión*, discrepants d'*iglesia* i *religiión*, que ella llegia cada dia als seus llibres i sentia de continu a clergues i gent devota»[\[25\]](#). I dic que això el pertorba, perquè, tot seguit comenta que Teresa, «en casos com aquest, l'apartar-se de les formes correctes li costava, sens dubte, més treball que no pas seguir-les»[\[26\]](#). És a dir, que, encara que ens sembli impensable, la Santa o no sabia o no volia ni escriure bé les paraules més pròpies i properes de la seva devoció. I les escrivia malament a voluntat, perquè no volia passar per sàvia.

Deia que es podria trobar versemblant que Teresa fes servir un llenguatge més col·loquial per arribar a tothom. Però no puc entendre que la senzillesa esdevingui barroeria, ignorància o desgavell ortogràfic total. I menys puc entendre que no sabés construir una oració correctament i ni tan sols escriure bé el gènere dels mots. «La construcció de Santa Teresa té alguns buits» –indica En Luis Moscoso–, que tot seguit rebla: «Pel que fa a la concordança, s'hi descobreixen també alguns errors: plurals equivocats, [i] gènere mal aplicat»[\[27\]](#). En les meves primeres notes lingüístiques sobre les catalanades estampades al *Libro de la Vida* ja vaig indicar aquest desviament increïble, puix Teresa escriu «el amistad», «la mar», «una higa» o, entre d'altres, «la habla»[\[28\]](#). Caram, caram. Ara resulta que la senzillesa havia de passar també per

no saber si una paraula era masculina o femenina! I si no en teníem prou, En Vicente de la Fuente ens fa saber, per acabar-ho d'adobar, que «generalment, el llenguatge de les seves Cartes és més incorrecte que el de les seves obres»[\[29\]](#).

Resumint: que la dona més culta, més llegida i amb la consciència literària més avançada del moment, no sabia quina era l'ortografia usual castellana culta i escrivia de qualsevol manera, amb multiplicitat de formes fonètiques, que, per si encara fos poc, emprava sense cap criteri. I sense saber del tot si un mot era masculí o femení. O com diu En Rico: «D'aquesta manca de retentiva dels hàbits ortogràfics han de provenir la majoria dels rusticismes assenyalats a la seva obra»[\[30\]](#). Em sembla un disbarat com una casa de pagès. Hem de pensar que Teresa era una Doctora de l'Església[\[31\]](#), amb uns coneixements culturals gairebé sense precedents en les dones del seu temps. Tenia memòria, per exemple, per recordar els cultismes i neologismes que emprava als seus escrits; tenia memòria per recordar els conceptes místics i teològics, els mots sofisticats de la medicina, ¿i no tenia memòria per l'ortografia? ¿Escrivia de la manera més deixada, sense saber, com acabem de copsar, ni escriure «iglesia» ni «religiión» en el castellà més normal i bàsic del món, però, en canvi es preocupava enormement per la correcció de la llengua i les paraules? No ho crec pas.

Penso que la mateixa cura que va tenir en parlar de conceptes i de fer-los arribar de forma entenedora a tothom, tant als teòlegs com a la gent de carrer, la va posar també a escriure bé, curosament i amb atenció, malgrat les eventuais relliscades que tota escriptura comporta, sobretot quan s'escriu de pressa, com Teresa feia, sense tornar a rellegir el que havia escrit[\[32\]](#). Suposo que per això també seria «com una retronxa temàtica en els escrits de la Santa el demanar llum al cel per saber-se expressar i donar gràcies a Déu perquè l'inspirà la manera d'exposar els estats místics de la seva ànima»[\[33\]](#), que remarca En Menéndez Pidal. I, llavors,

cal que ens preguntem seriosament: ¿Donaria, Teresa, gràcies a Déu per no saber escriure o per escriure tan malament com se'ns diu que va escriure? De fet, ella mateixa dóna testimoni de la seva curiositat per la llengua i per la parla en exigir que als convents «també cal mirar la manera de parlar, que sigui amb simplicitat, senzillesa i Religió; que porti més estil d'Ermitans i gent retirada que no pas d'anar prenent paraules de novetats i *melindres* (crec que en diuen), que es fan servir al món, que sempre hi ha novetats»[\[34\]](#). Tornem-hi: ¿Demanaria, Teresa, a les monges que tinguessin cura amb el llenguatge i ella escriuria ordinàriament i deixadament, sense cap contenció ni correcció? No té cap ni peus.

Des d'aquest vessant, En Juan de Palafox, que publica unes *Notas a las Cartas, y Avisos de Santa Teresa*, està convençut que l'estil, «lacònic i breu» amb què ella escriu, «admira» i, en conseqüència, no dubta a afirmar que «es coneix quant Senyora de la llengua era la Santa»[\[35\]](#). També, quan En Jerónimo Maldonado, comissari del Sant Ofici, va opinar sobre l'escriptura de Santa Teresa, no va dubtar a dir que «l'estil del seu dir li sembla que excedeix tota retòrica i manera humana de parlar, i sempre li ha semblat estil del cel»[\[36\]](#). Conformement, fra Lluís de Lleó, que va tenir cura de l'edició dels escrits de la Santa, en donar el seu parer sobre aquest mateix particular, si bé a la dedicatòria de l'edició de les obres teresianes, assegura que el seu estil «és l'elegància mateixa»[\[37\]](#). A més a més, subscriu que, a les escriptures i llibres, «sense cap dubte volgué l'Esperit Sant que la Mare Teresa fos un exemple raríssim, perquè en l'alçada de les coses que hi tracta, i amb la delicadesa i claredat amb què les tracta, excedeix molts enginys; i en la forma de dir i en la puresa i facilitat d'estil, i en la gràcia i bona composició de les paraules, i en una elegància desafaitada que delecta en extrem, dubto que hi hagi en la nostra llengua escriptura que s'hi iguali»[\[38\]](#). Per això, En Menéndez Pidal també reconeix que «tan profundament i ingènita posseïa Santa Teresa la morfologia patrimonial de l'idioma»[\[39\]](#), que li

permetia crear contínuament llenguatge i, fins i tot, «portar el diminutiu als assumptes de major dignitat»[\[40\]](#). I, com si no es recordés del que acabava d'escriure unes pàgines abans, remarca amb convicció absoluta que «la nota distintiva de la mística teresiana és ser en tot moment una mística autobiogràfica i una mística que es preocupa, es desvia per parlar un llenguatge exacte i transparent»[\[41\]](#).

En definitiva, En Menéndez Pidal, al capdavall dels capdavalls, no es pot estar de reconèixer que, tot i la desídia ortogràfica, la seva llengua era «plena de lucidesa, tanta, que aquella pobra monja sense lletres mereixeria ser declarada per Pius X Doctora de l'Església»[\[42\]](#). I, ja per cloure el seu estudi, ens ve a dir, fent l'ullet a fra Lluís de Lleó, que aquella escriptura, «malgrat les anomalies gramaticals estranyades per molts [i per ell també, és clar], és "l'elegància mateixa"»[\[43\]](#). És a dir: que, d'una banda, hi ha un domini profund de la llengua i una voluntat de dignificar el llenguatge; i de l'altra, l'escriptura i l'estil de Teresa eren únics en elegància, gràcia, delicadesa, naturalitat, claredat, enginy i puresa. Eren «l'elegància mateixa» i res escrit per ningú no s'hi podia comparar de tan ben escrit com era. Però, quan l'obra de Teresa de Jesús s'edita, la Santa ja no només no coneix l'ortografia de la seva llengua, ni tan sols del seu àmbit religiós més proper i elemental, sinó que escriu amb unes paraules tan rústiques i desmanegades com impròpies de tota dona culta.

Jo anava llegint, a poc a poc, capítol a capítol, posant ara més que mai una gran atenció al lèxic i la sintaxi. De mica en mica, de gran sorpresa en sorpresa encara més majúscula, vaig anar constatant com darrera d'aquell llenguatge estrany tan poc castellà, s'hi amagava –o més ben dit, hi palpitava– una ànima, una sensibilitat, una ment, una ploma catalana.

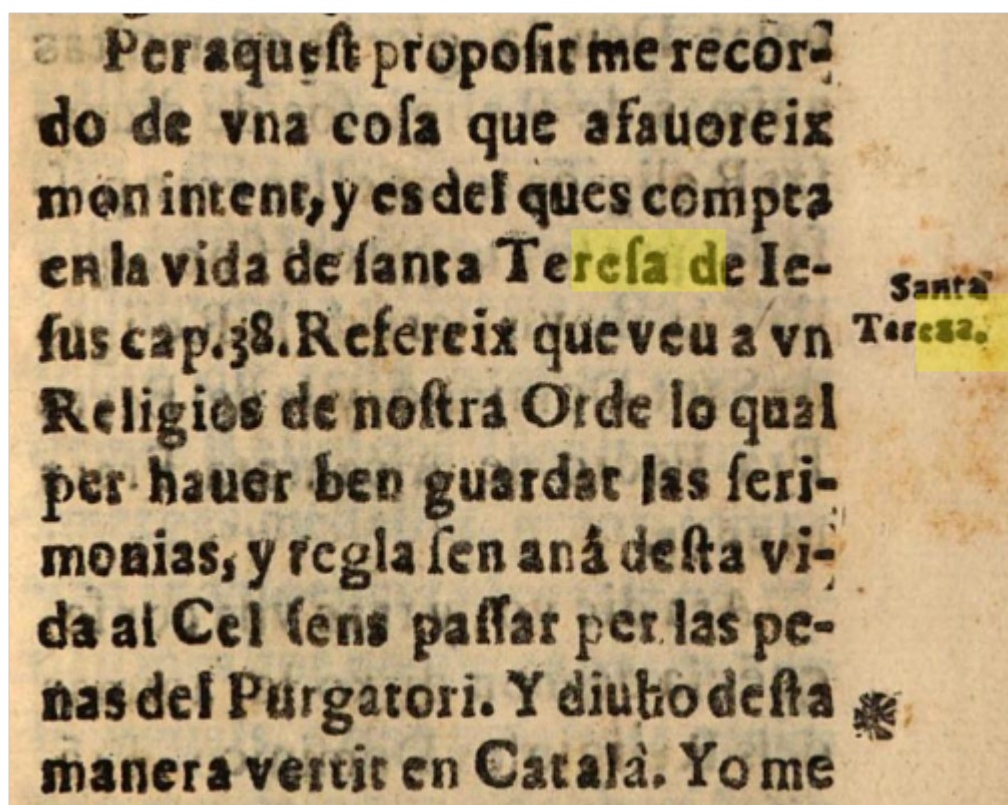
Quan En Pep Mayolas va suggerir que darrera de Santa Teresa hi podria haver l'abadessa de Pedralbes, Teresa de Cardona i Enríquez[\[44\]](#), tot va prendre, de cop i volta, sentit. Tot es

va il·luminar definitivament. Teresa ja no era una dona sorgida d'una família arregladeta de Castella, sense formació intel·lectual, autodidacta, sinó una princesa catalana: cosina-germana del rei Ferran II, besnéta de Pere III el Cerimoniós i néta de Jaume II d'Urgell, el Dissortat, pretendent a la Corona. Però també neboda d'un gran mecenes, home de lletres i de cultura, i erasmista distingit: En Pere de Cardona[45]. Era membre d'aquesta família i de la casa reial catalana. Amb tot el bagatge cultural i polític que això comportava. Ara podíem entendre el seu saber, la seva consciència literària, les seva meravellosa escriptura, les seves idees religioses tan revolucionàries, la seva espiritualitat corprenedora. Ara podíem copsar amb tota nitidesa que fos, en aquells moments, l'única Doctora de l'Església catòlica, com ens ho ha recordat recentment En Rafel Mompó[46], i que teòlegs i religiosos cultíssims li demanessin parer en el sempre més que delicat àmbit de l'oració, de la visió transcendent i de la idea i comprensió de Déu.

Llavors, si Teresa de Jesús pogués ser en realitat Teresa de Cardona; és a dir, si Santa Teresa d'Àvila era el desdoblament llibresc de Santa Teresa de Cardona, com s'ha mantingut en la tradició oral i la memòria popular barcelonina fins a inicis del segle XIX[47], ¿no hauria d'haver emprat, com a escriptora, la llengua catalana als seus escrits?

La força de la llengua catalana al *Libro de la Vida* era tan gran, que no només es pot detectar per l'ortografia catalana, imbuïda de sesseig, sinó també pels infinitíssims catalanismes que corquen el text sencer i que en delaten un original català, introbable. Però el més sorprenent del llibre és que, en algun moment de la història, hi va haver una edició, avui ja perduda, que contenia un paràgraf sencer en llengua catalana. Així, En Josep Elias, al 1644, en tractar un tema d'indulgències plenàries al seu *Fènix Català*, escriu: «Per aquest proposit me recordo de una cosa que afavoreix mon

intent, y es del que es compta en la vida de santa Teresa de Iesus [al] cap. 38. Refereix que veu a un Religios de nostra Orde lo qual per haver ben guardat las serimonias, y regla sen aná desta vida al Cel sens passar per las penas del Purgatori. Y diuho desta manera vertit en Català»[48].

Fragment del *Fènix Català*, d'En Josep Elias (Perpinyà, 1644)

És cert que la *Vida* de Santa Teresa, al capítol 38, tant a les edicions de Barcelona[49] i Salamanca, del 1588[50], com a la de Saragossa, del 1615[51], de Lisboa, del 1628[52] i d'Anvers, del 1630[53], refereix aquesta anècdota, idèntica i amb els mateixos mots, però no és menys cert que ho fa exclusivament en castellà. És evident, doncs, que si En Josep Elias va consultar una edició antiga de la *Vida*, encara no confiscada pels aparells de l'Estat, aquesta contenia llavors rastres o evidències catalanes d'una redacció anterior, que es van esmenar posteriorment amb diligència, a fi que no se'n pogués detectar cap traça. L'esmena indica, igualment, el perill que havia de suposar que algú pogués relacionar la llengua catalana amb Santa Teresa, baldament fos indirectament i a través d'una citació. I això només s'entén si la llengua

era un senyal perillós. Això només fa sentit si l'abast de la llengua no es limitava tan sols a un fragment, sinó que podia haver estat molt més profund o, fins i tot, general al llibre, com jo crec i defenso.

Si calia fer passar una princesa cultíssima i més noble abadessa per un monja senzilla d'una família castellana de poques llums, calia readaptar també la seva llengua i posar-la a l'alçada d'una dona autodidacta, sense cap formació intel·lectual. «Sense lletres», que remarcava En Menéndez Pidal. No debades l'Antonio Sánchez, a fi de justificar la deixadesa ortogràfica de Teresa, ha posat de relleu que «Santa Teresa escriví tal com parlà, i que parlà i escriví com parlaven i escrivien la gent de poble del seu temps»[\[54\]](#). I tant. No podia ser de cap més altra manera. Si ella era una dona sorgida del poble, calia fer-la escriure com una dona de poble. Com una plebea sense estudis. I sobretot calia fer-ho, perquè tothom era conscient que, a Àvila, les classes populars no sabien llegir ni escriure, perquè la gent vivia dins d'un analfabetisme galopant. L'Ángel de Prado assegura que dins la Castella de l'Antic Règim, «llevat d'un reduïdíssim sector de població, la majoria es caracteritzava pel seu analfabetisme»[\[55\]](#). Tenim, fins i tot, notícies sobre les dones i sobre les dones d'Àvila. L'Antonio Castillo n'ha recollit dades de les primeres dècades del segle XVI i, segons ell, «són molt poc reconfortants. Per exemple, la taxa d'analfabetisme femení a Àvila i Segòvia, al 1503, ascendia al 97%»[\[56\]](#). És a dir, que si a Àvila la quasi totalitat de les dones no podia llegir ni escriure, si Teresa escrivia, ho havia de fer amb tots els condicionaments possibles. Calia, doncs, crear-li una llengua rústica, sincopada, incoherent, exempta de tot criteri literari, d'estil desgavellat i d'una gran pobresa ortogràfica. Calia fer-ho i es va fer. Per això, en alguns casos, la llengua dels seus llibres impresos és pitjor que la dels autògrafs que si li atribueixen. O com ho recalca En De la Fuente: «A l'edició d'En Foquel [de Salamanca del 1588] es troben algunes paraules impreses amb força

irregularitat i encara amb pitjor ortografia que la de Santa Teresa, malgrat que En Foquel era dels impressors més avantatjats d'aquell temps, i que fra Lluís de Lleó mateix s'encarregà de la correcció d'aquella edició primera»[\[57\]](#). Sembla impossible, però és categòricament cert: a més correcció i a més supervisió, pitjor llengua. Cosa que indica que som davant d'un llenguatge creat expressament pelsensors a sou de l'Estat. Per no parlar del llibre de Salamanca, que també considero una edició d'estat, car no té ni la censura i aprovació eclesiàstica, ni el vistiplau del Provincial carmelita, ni la llicència d'impressió, com si que conté el llibre imprès a Barcelona per En Jaume Cendrat, al mateix 1588[\[58\]](#), i que jo considero, precisament per això, una edició anterior a la salmantina.

Aquest punt de vista canvia, de tot en tot, la filiació de la primera edició del *Libro de la Vida*, que, més que relacionar-se amb Salamanca i amb les lletres castellanques, penso que ha d'anar lligada a l'original català segrestat per la Inquisició. Quan he obert l'edició salmantina i començat a llegir el primer capítol, el que més m'ha frapat és que segueix ortogràficament l'edició de Barcelona o una d'anterior que totes dues calquen mimèticament, perquè l'ortografia és essencialment catalana, farcida d'imperfets acabats en *-ava* (*tornava, regalava, passavan, gustava*), amb un ús abusiu de la ce trencada (*coraçon, començó, alabança*) i de les dues esses (*leyessen, grandissima, començasse, quedasse, passavan*); empre de *q* en la diftongació de *qua-* a l'inici de mot (*quando, quan, quanto*) o de la utilització directa de les formes verbals catalanes, com *escriva, devo, avia, aver*, que també escriu sense hac[\[59\]](#), seguint la línia començada pels trobadors, i que als segles XIV i XV ja eren emprades sovintment pels escriptors catalans moderns.

I, llavors, si amb noves recerques i dades es pogués acabar d'assegurar que l'edició barcelonina és la més antiga de totes, això vincularia del tot Santa Teresa amb Barcelona i la

Nació Catalana. Comprendríem molt més per què no sap escriure en castellà, per què els seus escrits van farcits de catalanades i d'ortografia catalana: perquè en el fons es tracta de Teresa de Cardona, abadessa de Pedralbes i princesa de la casa reial catalana.

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

[1] SANTA TERESA DE JESÚS, *Libro de la vida*; edició de Dámaso Chicharro, Letras Hispánicas-98, Ediciones Cátedra (Grupo Anaya, S.A.), 13a edició, Madrid, 2004.

[2] JORDI BILBENY, «Catalanades, catalanismes i errors de traducció al *Libro de la Vida* de Santa Teresa de Jesús», web de l'*Institut Nova Història*, 18 d'agost del 2015;
<https://www.inh.cat/articles/Catalanades,-catalanismes-i-errors-de-traduccio-al-Libro-de-la-Vida-de-Santa-Teresa-de-Jesus>

[3] JORDI BILBENY, «Per què penso que Santa Teresa de Jesús és catalana», conferència pronunciada al Centre Cultural Lleidatà de Barcelona el 3 de juliol del 2012.

[4] Vg. JORDI BILBENY, «Una llegenda catalana sobre Santa Teresa», web de l'*Institut Nova Història*, 29 d'octubre del 2013;
<https://www.inh.cat/articles/Una-llegenda-catalana-sobre-Santa-Teresa>

[5] Vg. JORDI BILBENY, «El sesseig dels primers hispanoamericans i el sesseig dels catalans», web d'En *Jordi Bilbeny*, 25 de maig del 2020;
<http://www.jordibilbeny.cat/2020/05/25/el-sesseig-dels-primers-hispanoamericans-i-el-sesseig-dels-catalans/>

[6] ANTONIO SÁNCHEZ MOGUEL, *El lenguaje de Santa Teresa de Jesús. Juicio comparativo de sus escritos con los de San Juan de la Cruz y otros clásicos de su época*; Imprenta Clásica Española, edició pòstuma, Madrid, 1915, p. 59.

[7] Ídem, p. 73.

[8] Ídem.

[9] Ídem, p. 74.

[10] Vg. JOAN CASSOLA, «Teresa de Jesús, Ramon Llull i els trobadors», ponència presentada al 17è Simposi sobre la Història Censurada de Catalunya; Arenys de Munt, 18 de novembre del 2017;

<https://www.inh.cat/arxiu/vid/17e-simposi-sobre-la-historia-censurada-de-Catalunya/Joan-Cassola-Teresa-de-Jesus,-Ramon-Llull-i-els-trobadors>

[11] Vg. SANTA TERESA DE JESÚS, *Libro de la vida*; edició de Dámaso Chicharro, ob. cit.

[12] Vg. JORDI BILBENY, «Els Colom de Barcelona i el barceloní Cristòfor Colom», *Paratge*, 10 (1999), p. 32-52; *Cristòfor Colom, Príncep de Catalunya*, Proa, Barcelona, 2006 i *La data de naixement d'En Colom*, Libbooks Barcelona, S.L., Barcelona, 2017.

[13] Vg. JORDI BILBENY, *Inquisició i Decadència. Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI*, Libbooks Barcelona, S.L., Barcelona, 2018.

[14] FRANCISCO RICO, «Santa Teresa de Jesús, *Libro de la Vida*», *Breve biblioteca de autores españoles*; Editorial Seix Barral, S.A.; tercera edició, Barcelona, 1991, p. 128.

[15] DIONISIO CHAULIÉ, «Cosas de Madrid. Continuación (I). Memorias Intimas», *Revista Contemporánea*, any IX, núm. 187, 15 de setembre del 1883, p. 402.

[16] Ídem, p. 403.

[17] RAFAEL CANO, *Lecciones de Literatura General y Española*; Establecimiento Tipográfico, Librería y Almacén de papel de Peralta y Menéndez, segona edició corregida i augmentada,

Palencia, 1877, Primera Part: «Literatura General», p. 379-380.

[18] RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL, *Antología de prosistas españoles*; Imp. de la Lib. y Casa Edit. Hernando (S.A.), cinquena edició corregida, Madrid, 1928, p. 144.

[19] RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL, «El estilo de Santa Teresa», *Mis páginas preferidas. Temas literarios*; Antología Hispánica-7, Editorial Gredos, Madrid, 1957, p. 200.

[20] Ídem, p. 202.

[21] Ídem.

[22] Ídem, p. 203.

[23] JOSE GARCIA LOPEZ, *Historia de la Literatura Española*; Editorial Vicens-Vives, divuitena edició, Barcelona, 1972, p. 215.

[24] Ídem.

[25] Ídem.

[26] Ídem.

[27] LUIS A. MOSCOSO VEGA, *Aportaciones para un estudio del Español en Santa Teresa de Avila*; Casa de la Cultura Ecuatoriana. Núcleo del Azuay, Cuenca (Ecuador), 1962, p. 18.

[28] Vg. J. BILBENY, «Catalanades, catalanismes i errors de traducció al *Libro de la Vida* de Santa Teresa de Jesús»; ob. cit.

[29] VICENTE DE LA FUENTE, «Preliminares», *Escritos de Santa Teresa*; afegits i il·lustrats per Vicente de la Fuente, M. Rivadeneyra-Impresor-Editor, Madrid, 1861, Tom Primer, p. XIV.

[30] F. RICO, ob. cit., p. 128.

[31] Vg. ANTONIO ROYO MARÍN, *Doctoras de la Iglesia. Doctrina espiritual de Santa Teresa de Jesús y Santa Catalina de Siena*; Biblioteca de Autores Cristianos. Minor- 17, Editorial Católica, Madrid, 1970.

[32] Vg. JOSEPH DE PALAFOX Y MENDOZA, *Cartas de Santa Teresa de Jesus, Madre y Fundadora de la Reforma de la Orden de Nuestra Señora del Carmen, de la primitiva Observancia*; Francisco Foppens, Impressor y Mercader de Libros; Brussel·les, M.DC.LXXIV, Tom I i II de les Cartes, Carta XXXII, p. 134.

[33] R. MENÉNDEZ PIDAL, «El estilo de Santa Teresa»; ob. cit., p. 212.

[34] TERESA DE JESÚS, «Modo de visitar los conventos de religiosas», *Obras de la Gloriosa Madre Santa Teresa de Jesus, Fundadora de la Reforma de la Orden de Nuestra Señora del Carmen, de la Primitiva Observancia*; Joseph de Orga, Impressor; Madrid, M.DCC.LII, Tom II, p. 519.

[35] *Obras del Ilustrissimo, Excelentissimo, y Venerable Siervo de Dios Don Juan de Palafox y Mendoza*; Imprenta de Don Gabriel Ramirez, Madrid, M.DCC.LXII, Tom VII, «Notas a las Cartas, y Avisos de Santa Teresa de Jesús, y varias Poesias Espirituales del Venerable Autor», p. 48, nota 2.

[36] Vg. *Cartas de Santa Teresa de Jesús y otros escritos y documentos referentes á esta Grande y Santa Madre Reformadora de la Órden Carmelitana y Fundadora de la Órden de Religiosos y Religiosas Descalzos de Nuestra Señora del Cármen*; Librería de Garnier Hermanos, nova edició, París, 1884, Apèndix núm. 40, p. 528.

[37] FRAY LUIS DE LEON, «Carta-Dedicatoria a la M. Ana de Jesús», *Obras Completas Castellanas*; La Editorial Católica, S.A.; pròlegs i notes de Félix García, Madrid, MCMLXVII, tom I, p. 909

[38] «Carta del R. P. Maestro F. Luys de Leon a las Madres Priora Ana de Iesus y Religiosas Carmelitas Descalças del Monasterio de Madrid, en Recomendacion del Espiritu i Doctrina de la S. Madre Teresa de Iesus», *Las Obras de la S. Madre Teresa de Iesus, Fundadora de la Reformacion de las Descalças y Descalços de N. Señora del Carmen*; Enprenta Plantiniana de Balthasar Moreto, Anvers, M.DC.XXX, «Primera Parte que contiene Su Vida», p. B2 [vers].

[39] R. MENÉNDEZ PIDAL, «El estilo de Santa Teresa»; ob. cit., p. 206.

[40] Ídem, p. 205.

[41] Ídem, p. 212.

[42] Ídem, p. 201.

[43] Ídem, p. 221.

[44] Vg. PEP MAYOLAS, «Paral·lelismes entre Teresa d'Àvila i Teresa de Cardona», conferència pronunciada al Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona, el 26 de juliol del 2012.

[45] Vg. JORDI BILBENY, «L'oncle Pere de Santa Teresa i l'oncle Pere de l'Abadessa de Pedralbes», web de l'*Institut Nova Història*, 29 de setembre del 2018;

<https://www.inh.cat/articles/L-oncle-Pere-de-Santa-Teresa-i-l-oncle-Pere-de-l-Abadessa-de-Pedralbes>

[46] Vg. RAFEL MOMPÓ, «Més arguments per a identificar Santa Teresa de Jesús com a Caterina de Cardona (2)», web de l'*Institut Nova Història*, 15 d'octubre del 2020; <https://www.inh.cat/articles/Mes-arguments-per-a-identificar-Santa-Teresa-de-Jesus-com-a-Caterina-de-Cardona-2->

[47] Vg. JOAN CASSOLA, «Lo pou de santa Teresa de Cardona», web de l'*Institut Nova Història*, 10 de gener del 2021; <https://www.inh.cat/articles/Lo-pou-de-santa-Teresa-de-Cardona> i JORDI BILBENY, «Santa Teresa estava emparentada amb famílies

catalanes, segons un calendari del 1898», web de l'*Institut Nova Història*, 12 d'octubre del 2020; <https://www.inh.cat/articles/Santa-Teresa-estava-emparentada-a-mb-families-catalanes,-segons-un-calendari-del-1898>; «Santa Teresa de Cardona, la santa i abadessa catalana que els censors van fer passar per Santa Teresa d'Àvila», web de l'*Institut Nova Història*, 29 de gener del 2021; <https://www.inh.cat/articles/Santa-Teresa-de-Cardona,-la-santa-i-abadessa-catalana-que-els-censors-van-fer-passar-per-Santa-Teresa-d'Avila>

[48] JOSEPH ELIAS ESTRUGOS, *Fenix Catala, o Llibre del Singular Privilegi, favors, gracias, y miracles de Nostra Senyora del mont del Carme*; a casa d'Esteve Bartau, Perpinyà, 1644, p. 152 [recte].

[49] *Los Libros de la Madre Teresa de Iesus, Fundadora de los monesterios de monjas y frayles Carmelitas descalços de la primera regla*; Iayme Cendrat, Barcelona, 1588, p. 443 [vers] – 444 [recte].

[50] *Los Libros de la Madre Teresa de Iesus, fundadora de los monesterios de monjas y frayles Carmelitas descalços de la primera regla*; Guillelmo Foquel, Salamanca, M.D.LXXXVIII, p. 506.

[51] Vg. «La Vida de la B. Madre Theresa de Iesus, y algunas de las mercedes que dios le hizo, escritas por ella misma, por mandado de su Confessor, a quien lo embia y dirige», *Los libros de la B. Madre Teresa de Iesus, Fundadora de la Reformation de los Descalços, y Descalças de N. Señora del Carmen*; corregides de nou amb el seu original, Pedro Cabarte, Saragossa, 1615, p. 308-309.

[52] *Los Libros de la Madre Santa Teresa de Iesus, Fundadora de la reformation de los Descalços, y Descalças de Nuestra Señora del Carmen*; de nou corregides amb el seu original, Antonio Alvarez, Lisboa, 1628, p. 241.

[53] Vg. «La Vida de la Santa Madre Teresa de Iesus», *Las Obras de la S. Madre Teresa de Iesus, Fundadora de la Reformacion de las Descalças y Descalços de N. Señora del Carmen*; ob. cit., p. 419.

[54] A. SÁNCHEZ MOGUEL, ob. cit., p. 45.

[55] ÁNGEL DE PRADO MOURA, *Inquisición e inquisidores en Castilla. El Tribunal de Valladolid durante la crisis del Antiguo Régimen*; Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995, p. 37.

[56] ANTONIO CASTILLO GÓMEZ, *Historia de la cultura escrita. Del próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*; Ediciones Trea, Xixon, 2002, p. 197.

[57] V. DE LA FUENTE, «Preliminares», ob. cit., p. XVIII.

[58] *Los Libros de la Madre Teresa de Iesus, Fundadora de los monesterios de monjas y frayles Carmelitas descalços de la primera regla*; edició de Barcelona, ob. cit., pàgines s/n.

[59] *Los Libros de la Madre Teresa de Iesus, fundadora de los monesterios de monjas y frayles Carmelitas descalços de la primera regla*; edició de Salamanca, ob. cit., p. 25-30.